

2. Лисюк Н. А. Міфологічний хронотоп : [матеріали до курсів “Міфологія”, “Міфологія слов’янська і світова”] / Н. А. Лисюк. – К. : Український фітосоціологічний центр, 2006. – 200 с.
3. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров / Ю. М. Лотман // Семиосфера. – СПб. : Искусство СПб, 2004. – С. 250–335.
4. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман // Об искусстве. – СПб. : Искусство – СПб, 1998. – С. 14–85.
5. Лотман Ю. М. Художественное пространство в прозе Гоголя / Ю. М. Лотман // В школе поэтического слова : Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М. : Просвещение, 1988. – С. 251–292.
6. Топоров В. Н. Пространство и текст / В. Н. Топоров // Текст : семантика и структура. – М. : Просвещение, 1983. – С. 227–284.

Анотація

У статті досліджується феномен межового простору, аналізується часо-просторова характеристика та специфічні риси його втілення в творчості М. В. Гоголя. На матеріалі збірок “Вечори на хуторі поблизу Диканьки”, “Миргород” та повістей петербурзького циклу письменника простежуються особливості художнього прикордонного простору, який розділяє внутрішній і зовнішній, людський та інфернальний, “свій” та “чужий” світи, наявні в культурній свідомості людства, визначаються його художні функції в гоголівському тексті.

Ключові слова: межовий простір, художні функції, художній прикордонний простір.

Аннотация

В статье исследуется феномен границы, анализируется пространственно-временная характеристика и специфические черты его воплощения в творчестве Н. В. Гоголя. На материале сборников “Вечера на хуторе близ Диканьки”, “Миргород” и повестей петербургского цикла писателя прослеживаются особенности пограничного художественного пространства, разделяющего внутренний и внешний, человеческий и inferнальный, “свой” и “чужой” миры, существующие в культурном сознании человечества; определяются его художественные функции в гоголевском тексте.

Ключевые слова: пограничное пространство, художественные функции, граница.

Summary

In the article is investigating the phenomenon of border, its spatial and temporal description and specific lines of its embodiment in of Gogol’s creation. Tracing the features of boundary artistic space dividing internal and external, human and infernal worlds, existing in cultural consciousness of humanity on the material of collections “Evenings on a farm near Dikan’ka”, “Mirgorod” and stories of the Petersburg’s cycle of writer. Its artistic functions in Gogol’s text are analyzing.

Keywords: boundary space, artistic functions, border.

УДК 821.161.2–1.09

Регуш Ю. С.,
асистент,
Бердянський державний
педагогічний університет

ІСТОРИЧНІ МОТИВИ ТА ОБРАЗИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ЯКОВА ЩОГОЛЕВА

Поетична творчість Якова Щоголева безпосередньо пов’язана з харківською романтичною школою. Як зазначає М. Зеров, “наймолодший із поетів харківського круга Щоголів переймає їх захоплення старовиною... ці настрої українських романтиків харківського кола 40-х рр. Щоголів доніс до кінця століття. Всім своїм життям,

звичками і поглядами він немов зумисне намагався зробити з себе живий пам'ятник на гробі давно минулої доби” [4, 301]. У розробці історичної теми Яків Щоголів виявив власні підходи. На твори мали вплив історичні концепції Дмитра Яворницького, поїздки поета по козацьких місцях, і тому поезія митця за визначенням В. Погребенника “емоційно суголосні пісням про зруйнування Січі, культивують народнописенні прийоми” [14, 9]. М. Сумцов наголошував на тому, що “...Січ і запорожці головні мотиви поета, що зв'язано з одного боку з впливом харківського гуртка 40 років... а з другого, пізніш, з впливом Еварницького, науковими працями котрого Щоголів був дуже зацікавлений” [цит. за: 15, 127]. Романтично забарвлена тема козацтва супроводжує поета упродовж усього творчого шляху, а провідним мотивом виступає протиставлення вільного козацького життя та сучасного йому людського існування на Україні.

Улюбленою темою харківських письменників була козацька Україна, яка змальовувалася як сумний відгомін славної минувшини. Подібна туга за минулими козацькими часами, гетьманщиною, звучить і у віршах Якова Щоголева, літературна діяльність якого має спільні риси із творчістю представників харківської романтичної школи. Тема козацтва звучить ще на початку творчої діяльності поета, але захоплення славетними українськими героями проявляється у Якова Щоголева і в поетичних творах, що датуються 70–80-ми роками XIX століття.

Літературознавці надавали поезії Якова Щоголева великого значення, відзначали її вагомe місце у формуванні української літератури XIX століття. Різні грані й аспекти творчості митця досліджувалися у таких наукових розвідках: М. Зеров “Непривітний співець (Я. Щоголів)” [4], М. Бондар “Яків Щоголів” [2], П. Куліш “Первоцвіт Щоголева і Кузьменка (Слово от издателя)” [9], С. Єфремов “Яків Щоголів” [3], А. Каспрук “Яків Щоголів. Нарис життя і творчості” [8], О. Білецький “До розуміння творчості Я. Щоголева” [1], О. Лапко “Релігієсофське осмислення буття людини в поезії Якова Щоголева” [10], О. Лапко “Художня функція образу природи в поезії Якова Щоголева” [12], О. Лапко “Сюжети “народних оповідань” в поетичній обробці Якова Щоголева” [11].

В усіх зазначених наукових працях питання історичної тематики поезії Якова Щоголева зачіпається лише побічно, попри те, що історичний мотив належить до провідних мотивів усього творчого доробку митця. Вивчення цього питання є важливим для розуміння особливості творчої манери письменника, а тому **метою** нашої студії є вивчення особливостей історичної поезії Якова Щоголева у контексті фольклорно-історичної течії українського романтизму.

Романтизм як літературний напрям знаменував перехід від універсальних художніх систем до конкретно-історичних. Світ і людина, за визначенням романтиків, мають минуле, сучасне і майбутнє, а без знання минулого не можна зрозуміти сучасність. В історичному минулому романтики шукали матеріали, які б містили провідну ідею народності. Таким чином, на думку М. Яценка [6, 286], на ґрунті народної епічної поезії, історичних легенд і переказів та старшинсько-дворянської історіографії в українському романтизмі складається фольклорно-історична

течія. Початок у поезії їй поклали І. Срезневський та І. Розковшенко видавці “Запорожской старини”.

Основним умонастроєм поезії середини ХІХ ст. виступає переживання трагізму втрати національної свободи. Відроджувана українська національна ідея, на думку М. Бондаря [2], свої естетичні потенції з'ясовує насамперед у поетичному слові. Це виявляється в поглибленому інтересі до змісту національної історії рідної країни. Одна з найширших тем поезії цього періоду *тема історичного минулого*.

У романтиків у творах на історичну тему минуле бачиться як ідеал без певних історичних ознак. Пошук періоду, який би засвідчував сутнісні риси і пріоритети життя українців, приводить романтиків до феномену козаччини. Козацьке минуле дає ключ до відповідей на основні питання доби: про витоки і специфіку національного духу, про перспективи України як етнічної спільноти й держави. Ідеалізація козаччини стає основою розуміння сучасності і проектування майбутнього. Зберігаючи генетичний зв'язок із народними історичними піснями й переказами, твори фольклорно-історичні течії українського романтизму не так відбивають конкретні події чи історичних осіб, як змальовують узагальнений образ України “козацьких часів”.

Міцно увійшла в романтичну літературу доба козаччини, цей культ знаходить своє вираження у діяльності харківського романтичного гуртка молодих ентузіастів української старовини, очолених харківським філологом-славістом І. Срезневським. Поети харківської школи А. Метлинський, М. Костомаров, Л. Боровиковський, М. Петренко так чи інакше опрацьовували події і явища української історії.

Козацтво в романтичній поезії зображається як приклад ідеального стану українського життя, на перше місце висувається простий козак як узагальнений типовий персонаж. Збройна боротьба козаків за волю становить основний зміст в історичній темі поезії цього часу. У текстах звучить жаль за історичним минулим, яке усіляко поетизується й підноситься, протиставляється сучасності.

У своїх поетичних творах митці популяризували минуле України, оспівували лицарські подвиги запорозьких козаків як славетних захисників батьківщини, козацький суспільно-політичний устрій тощо. Для харківських романтиків характерним була туга за минулим, за “славною козаччиною”, яка безповоротно зникла у віках. У центрі зображуваних подій, як зазначає П. Хропко [5, 341], завжди знаходився козак, його молодечтво, зневага до ворога, до смерті, його слава, що продовжує жити в народній пам'яті. На цьому наголошує і О. Камінчук: “Широко використовується в українській романтичній ліриці 20–40-х років, позначеній сильним впливом народнопісенної поетики, фольклорний образ козака... У ліриці післяшевченківського періоду образ козака знову активізується, включаючись до образних елементів поезій Я. Щоголева, Л. Глібова...” [7, 93].

Історичні твори займають вагоме місце у літературному доробку Якова Щоголева. Твори пройняті історичними мотивами писалися поетом упродовж всієї його літературної діяльності, до них належать написані на ранньому етапі вірші “Неволя”, “На згадування Климівського”, “Могила”, та значно пізніші поезії “Запорожець”, “Щастя”, “Воля”, “Січа”, “Хортиця” “Запорожець над конем”, “Остання Січа”, “Бабусина казка” та інші. М. Сумцов [цит. за: 4, 310], розподіляючи поетичний

доробок Якова Щоголева виділяє у нього 25 “козакофільських” поезій. Провідними мотивами усіх творів історичної тематики виступають мотив глибокого жалю за втраченим минулим, ідеалізація козаччини та протиставлення героїчного, вільного козацького життя сучасному занепадницькому існуванню українців. М. Зеров так характеризував історичну поезію митця – “все похоронні, панахидні настрої, ущербна, похоронна романтика” [4, 311].

Захоплення темою козацтва у Якова Щоголева пов'язане по-перше, з приналежністю поета до харківської школи романтики, представники якої активно розробляли тему козаччини, на високий рівень підносячи героїв славетного Запоріжжя. По-друге, на формування поглядів Щоголева мали вплив погляди академіка Дмитра Яворницького, який був видатним дослідником історії запорозького козацтва та який активно ідеалізував це саме козацтво. Яків Щоголів був безпосередньо знайомий з Дмитром Яворницьким, цікавився його науковими працями та відвідував історичні лекції.

Різнманітні роздуми на тему минулого України пов'язані в Якова Щоголева з картинами природи, зокрема з описом степу. Наприклад, у поезії “В степу”, в гойданні високих трав і квітів, поету ввижаються постаті козаків, що йдуть на визвольну війну: “Степ іде за степом / І кінця немає; / ...Так мені й здається, / Що он-он стрілою / Козаки майнули / Слідом за ордою... / Б'ються, порубались; / Знову полетіли... / ... Вітром колихнуло, – / Марево звелось: / Ні орди, ні пліка, – / То воно здалось!..” [15, 106–107].

У поезії “Орлячий сон” у спогадах орла постає опис широкого степу, де колись козаки воювали із татарами: “...під ним степи широкі, / ...У ярах терни й глибокі / Дишуть холодом балки; / Що без пам'яті татари / Мчаться в зеленях степів; / А в догін їм, наче хмари / Лави бравих козаків” [15, 142], але ті славетні часи вже минули: “Поле славою багате / Втихомирилось навік...” [15, 143].

У своїх поезіях Яків Щоголів сумує за втраченим героїчним минулим, так, тугою за минулими козацькими часами проіннято вірш “Неволя”:

...нема коня,
Нема вороного, –
Не пускають козаченька
В поле на дорогу.
Понесеться пан кошовий
Без мене на Січу;...
Буде буйна шабля гостра
Ляха, турка бити,
Будуть з гиком запорожці
По полю летіти... [15, 264–265].

Найкращі поезії Якова Щоголева пов'язані зі змалюванням Запорізької Січі. М. Сумцов зазначав: “Переглядаючи поезії, що до козацтва, бачимо в одних загальний начерк степового життя, як осередок Січі, в других Січ за часи її існування, як тягло до неї жваве козацтво, ще далі – Січ конаючу, на передодні смерті і нарешті – Січ померлу” [цит. за: 4, 127].

У цілій низці творів письменник оповідає про загибель Запорізької Січі, цей мотив звучить і у поезії “Хортиця”, де сам Дніпро оплакує козаків: “Стугонить Дніпро по скелях, / Б’ється об пороги; / Все питає: “де ж ви, діти? / Де мої небоги?”” [15, 138]. У вірші “Опізнівся” поет також шукає сліди славного минулого, але результат цих пошуків невтішний: “Воля Божа, воля Божа: / Гей пропало Запорожжа! / Йду та й бачу: степ широкий, / Стугонить Дніпро глибокий / ...Материнка важко плаче, / “Опізнівся ти, козаче!”” [15, 144].

Остаточний присуд Січі бачимо у поезії “Барвінкова стінка”, яка оповідає про те, як проїжджа пані, знехтувавши традиціями завітала до забороненої жінкам запорозької церкви, і тим самим звітувала про загибель Запорозькому Кошеві: “Було віщування, що тільки в ту церкву / Та вступе жіноцька нога, – / Трава почорніє по Дикому Полю / і Січу покриє туга” [15, 69].

У таких творах Якова Щоголева, як “Запорожець” та “Запорожець над конем”, подається образ козака, який втратив рідних через свою пристрасть до вільного козацького життя, рідною живою істотою для нього залишається вірний кінь: “Іде з Січі запорожець / в рідну Гетьманщину: / Там він кинув батька й матір / Та ще й дівчину...” [15, 134]; “А ні милої родини, / А ні брата я не знав: / В Дикім-Полі на роздоллі / Я тебе за брата мав” [15, 137].

Поезія “Безрідні” оповідає про тяжку долю козаків, яких після смерті немає кому й оплакати: “...По нас в світі широкому / Ніхто не заплаче... / ...Ой ляжемо від турчина / На полі, як треба, – / Одно тільки й побаче нас / Сонечко із неба” [15, 43]. Але у кінці твору, поет все ж таки подає надію на кращі часи: “...Туман з поля підійметься / Й сонечко прогляне; / Минеться негодонька / Й доленька настане” [15, 43].

Представлений у поезії Якова Щоголева і погляд на козацтво молодшого покоління. Сучасне життя на Україні для Якова Щоголева є уособленням занепаду, деградації народу, тоді як минуле – козацькі часи – є добою національної гідності, доблесті і волі. Яскравий світ козаччини, героїчні запорожці протистоять роздробленому світові сучасності.

У поемі “Бабусина казка” онука бачить у дідові-січовику лише легковажного гуляку. Бабусин чоловік по двох роках шлюбного життя виїздить з двору, покидаючи молоду жінку, десь блукає протягом трьох років, приїздить знов на кілька тижнів, щоб потім зникнути без сліду, назавжди:

...Щиро любили, за ним побивались
Вік свій губили, слізьми обливались?
Адже ж по вас він, не бійсь, не вбивався,
Та й чи любив вас, а тільки що грався?
Ще ж і п’яниця... [15, 68–69].

А бабуся навпаки ідеалізує своє минуле, розвінчування козацької слави викликає в неї обурення, адже полюбила вона його саме за те, що був справжнім козаком:

Геть, ти, дитино, не тямиш нічого!
Вам гречкосії до смаку; а в його

Серденьку кров запорожця кипіла, –
Тим же без міри його я любила! [15, 69].

Поезія “Запорозький марш” розповідає про вигасання козацького духу, коли козаки, все пропивши, рушають у похід по срібло та золото, а не заради визволення рідного краю від загарбників: “...Гей, немає ж в нас нічого, / Бо що й мали – пропили! / Загула козацька рада: / Батько волю нам вволив, / Й колихнулася громада / До кордону з курінів... / ...Лютий ворог лихо чує; / Зна він, чим годити нам: / Про орлів бенкет готує, / Срібло й злото козакам” [15, 130].

Найяскравішим прикладом вигасання запорозької психології і народженні психології хліборобської, гречкосійської є поезія “Гречкосій” (“У полі”). М. Бондар зазначає: “як відомо з листування літературних діячів, саме цим віршем Щоголева захоплювався Т. Шевченко” [2, 509]. Тут в узагальненому образі “гречкосія” представлено зміну епох, занепад козацтва. У поезії постає образ козака, який поступово втратив усе, що єднало його з минулим та перетворився у звичайного гречкосія:

Гей, у мене був коняка,
Був коняка-розбишака,
Мав я й шаблю і рушницю,
Ще й дівчину-чарівницю [15, 44].

Послідовно щезають у героя всі його славні атрибути – і коняка, й шабля, й рушниця, й навіть дівчина, стає він із козака убогим землеробом:

Гей, коняку турки вбили,
Ляхи шаблю пощербили;
І рушниця поламалась,
І дівчина відцуралась [15, 44].

Все те проходить десь далеко-далеко на обрії – блідою тінню минулого життя:

За буджацькими степами
Ідуть наші з бунчуками,
А я з плугом та з сохою
Понад нивою сухою...
Вітер віє повіває,
Казаночок закипає.
Ой хто в лузі – озовися,
Ой хто в полі – одкликнися [15, 44].

Але ніхто не відгукнувся на клич колишнього козака, і сумно догорає на полі вночі самотнє огнище:

...луна за лугом гине,
Із-за хмари місяць плине;
Вітер віє-повіває,
Казаночок простигає” [15, 44].

Яскравим прикладом завершення цієї теми є один з останніх віршів у доробку Щоголева – “Огирь”, у якому подано зображення коня, що мчить і мчить Диким Полем. Образ цей має особливий смисловий акцент: змальовується “огирь”, що мчить у

безвість, – без вершника, все його розкішне знаряддя подерте та залите кров'ю. Автор ніби остаточно констатує повний розрив зв'язку з героїчною, козацькою епохою, змальовуючи образ коня в романтичній традиції: “Поводи й узда у його / Наче з золота ясного. / І стремена і сідло / Лиснуть карбами, як скло; / ...Але блиск того добра / Криє негідь і кура. / Все пошарпане, побити, / Кров'ю чорною облите...” [15, 136]. Образ коня подається в романтичній традиції та перегукується із поемою Байрона “Мазепа”, в якій також наявний образ коня, що несеться Диким степом. Д. Наливайко зазначає: “...спершу дикий кінь несе героя мимо замків, міст і сіл...далі через поля, ліси й діброви... і лише після цього з'являються картини степу – як апофеоз... лірично-психологічного плану поеми. І якщо раніше в героя жевріла надія на порятунок, то тепер вона зникає, ним заволодівають відчай і відчуженість приреченого, бездонні, як глибини степу...” [13, 153]. Такі ж самі настрої відчутні й у поезії Якова Щоголева – образ коня постає і як символ остаточного занепаду козацтва.

Поезії Якова Щоголева козацької тематики подають своєрідний погляд письменника на проблему, яка широко розроблялася в українській романтичній літературі XIX століття. Козацьким поезіям Щоголева, за визначенням М. Сумцова: “шкодить загальний одноманітний їх сумний настрій і очевидне ідеалізування Січи, ніби “великого товариства”. Шкодить Щоголеву ще помилковий погляд, що перехід Січи на хліборобство ніби було початком її загибелі, тоді як навпаки, це було тільки ознакою її культурного зросту” [цит. за: 15, 127], проте твори поета виступають майстерними зразками українського романтизму й перегукуються з творами українських та світових романтиків.

Історична, та, зокрема, козацька тема була досить поширеною у романтизмі взагалі й у Якова Щоголева зокрема. У своїх поезіях митець звертається до сторінок славетного минулого, оспівує трагедію України – зруйнування Запорізької Січі та козацтва, висловлює протест та обурення проти занедбання рідної землі, констатує духовне зубожіння українців. Перспективою для подальшого вивчення є дослідження впливу фольклорних творів на розробку Я. Щоголевим історичної тематики.

Література

1. Білецький О. До розуміння творчості Я. Щоголева / О. Білецький // Зібрання творів : [у 5-ти т.]. – К. : Наукова думка, 1965. – Т. 2 : українська література XIX – початку XX століття. – С. 565–578.
2. Бондар М. Яків Щоголев / М. Бондар // Історія української літератури XIX століття : [підручник : у 2-х кн.] / М. Г. Жулинський, М. П. Бондар, Т. І. Гундорова та ін. ; [за ред. М. Г. Жулинського]. – К. : Либідь, 2006. – Кн. 2. – С. 505–522.
3. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 538 с.
4. Зеров М. “Непривітаний співець” (Я. Щоголів) / М. Зеров // Твори : [у 2-х т.]. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2 : історико-літературні та літературознавчі праці. – С. 294–323.
5. Історія української літератури (перші десятиріччя XIX століття) : [підручник] / П. П. Хропко, О. Д. Гнідан, П. І. Орлик та ін. – К. : Либідь, 1992. – 512 с.
6. Історія української літератури XIX століття : [у 3-х кн.] : [навч. посібник] / [за ред. М. Т. Яценка]. – К. : Либідь, 1995. – Кн. 1. – 368 с.
7. Камінчук О. А. Поетика української романтичної лірики (проблеми просторової організації поетичного тексту) / О. Камінчук. – К. : ТОВ “ЛТД”, 1998. – 160 с.

8. Каспрук А. Яків Щоголів : нарис життя і творчості / А. Каспрук – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 119 с.
9. Куліш П. Первоцвіт Щоголева і Кузьменка / П. Куліш // Історія української літературної критики та літературознавства : [хрестоматія] : [у 3-х кн.]. – К. : Либідь, 1996. – Кн. 1 : [навч. посібник] / [за ред. П. М. Федченка]. – С. 301–303.
10. Лапко О. А. Релігієсофське осмислення буття людини в поезії Якова Щоголева / О. А. Лапко // Вісник Львівського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 3. – С. 98–104.
11. Лапко О. А. Сюжети “народних оповідань” в поетичній обробці Якова Щоголева / О. А. Лапко // Вісник Львівського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 18. – С. 71–76.
12. Лапко О. Художня функція образу природи в поезії Якова Щоголева / О. А. Лапко // Вісник Львівського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 14. – С. 96–104.
13. Наливайко Д. Мазепа в європейській літературі XVIII–XIX ст. : історія і міт / Д. Наливайко // Компаративістика й історія літератури. – Наук. вид-во “Акта”, 2007. – С. 138–183.
14. Погребенник В. Фольклоризм української поезії (остання третина XIX – перші десятиліття XX століття) : [посібник] / В. Погребенник – К. : Юніверс, 2002. – 158 с.
15. Щоголів Я. Твори : [повний збірник з ілюстраціями] / Я. І. Щоголів – Х. : Вид-во САГА, 2007. – 342 с.
16. Яценко М. Романтизм / М. Яценко // Історія української літератури XIX століття : [у 2 кн.]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1 : [підручник / за ред. М. Г. Жулинського]. – С. 230–286.

Анотація

У статті досліджуються історичні мотиви поезії Я. Щоголева. Зазначається, що Я. Щоголев страждає через занепад козацтва, ідеалізує добу козаччини, та протиставляє її сучасній дійсності.

Ключові слова: романтизм, фольклорно-історична течія, історичні мотиви.

Аннотация

В статье исследуются исторические мотивы поэзии Я. Щоголева. Отмечается, что Я. Щоголев страдает из-за упадка казачества, идеализирует период казачины и противопоставляет её современной действительности.

Ключевые слова: романтизм, фольклорно-историческое направление, исторические мотивы.

Summary

Historical motives of poetry Y. Shchogolev are investigated in the article. It is marked that Y. Shchogolev suffers from the decline of cossack's union, idealizes the period of existence of cossacks and its contrasts modern being.

Keywords: romanticism, folk and historical direction, historical motives.